

**„MELY ÁLNÉV ALATT ASSZONYÍRÓT SEJTÜNK” –
CRAYON NYOMÁBAN**

BÍRÓ-BALOGH TAMÁS

ABSTRACT

*In 1913, the book of short stories entitled *Erős fényben* (In Strong Light) was published by the Tevan publishing house in Békéscsaba. The author gave his pseudonym Crayon. And although Tevan was one of the best publishers in Hungary at the time, the author's identity has not been found out since. Critics of the time wrote that a female author was behind the pseudonym, and Gyula Juhász, who lived in Szeged, also knew that the author lived in Szabadka. This is also indicated by the fact that the cover of the book was designed by Sándor Oláh, also from Szabadka. Moreover, a copy of the book has recently been found, which the author signed to Géza Csáth, and all this together has made it certain that the author is to be sought in Southern Hungary. Finally, it turned out that the pseudonym was not only a writer, but also a painter. Crayon later became a painter and had exhibitions in France and England.*

BEVEZETÉS

A Magyar Könyvkereskedők Egyletének hivatalos közlönye, a *Corvina* 1913. február 20-i számának 24. oldalán regisztrálta Crayon *Erős fényben* című elbeszélés-kötetének megjelenését; és ugyanekkorak az első kritikák is róla. Az írói álnevet azonban sem ekkor, sem később nem oldották föl. A kötet talán ezért is került el eddig a figyelmet.

Pedig erre több ok is predesztinálja. Egyrészt a korszak egyik legjobb nevű kiadója, a békéscsabai Tevan jelentette meg. A cég irodalomtörténeti szerepe jól

földolgozott, könyvészeti és gyűjtői reputációja magas, ehhez képest meglepő, hogy a kötetet még csak nem is regisztrálta a Tevan-szakirodalomban: a kiadó történetéről írott szakkönyvben nem szerepel, címét a Tevan-kiadványok specifikus jegyzéke nem közli, a kiadó (válogatott) levelezésében nincs említve, és még az önmagában is szép, szecessziós borítóját sem reprodukálták a kiadóról szóló reprezentatív, (borító)gyűjteményes kötetben.¹

Kérdés persze, melyik volt előbb: a tyúk vagy a tojás? Azaz először felejtették el annyira a Crayon-kötetet, hogy kimaradt a kiadóval kapcsolatos földolgozásokból, bibliográfiákból is, vagy éppen azért nem ismeri senki, mert hiányzik ezekből a szakmunkákból. Ez a kérdés megválaszolhatatlan, s csak valószínűsíteni lehet, hogy mivel a szerzői álnevet nem sikerült a korábbiakban föloldani, a kötet bibliográfiai leírása mindenképp hiányos lett volna, lógott volna a levegőben.

Crayonnak ráadásul ez az egyetlen kötete, sőt gyakorlatilag ez az egyetlen publikációja; pár későbbi, elszórt kisprózáját lehet még fellelni. Egykötetes szerző, akinek személye – és így élete – ismeretlen, munkássága pedig teljesességgel elfeledett. Mindössze egyetlen későbbi bibliográfiában szerepel – itt viszont jelenléte rögtön beszédes. Az (ekkor éppen) Újvidéken szerkesztett *Kalangya* 1934. februári száma közölte a vajdasági szerzők köteteinek regiszterét. Ahogy a szerkesztői közlésben áll: „E rovatban minden Jugoszláviában megjelent magyar nyelvű könyvet, füzetet, folyóiratot felsorolunk. Itt élő magyar írók és szerzők 1918 év előtt megjelent, más nyelven megjelent, vagy bárhol megjelent könyveit, füzeteit szintén jegyzékbe vesszük.”² És e jegyzékben szerepel: „Crayon: Erős fényben (novellák). – K. Tevan, Békéscsaba. – É. – O. 89.”³ A kiadási évet ugyan nem tudták azonosítani, azonban egy fontos információt indirekt közöltek: a szerzőt vajdaságiként tartották számon. Ez pedig csakis belső információn alapulhatott, azaz tudták, kiről van szó.

LEVELEZÉS CSÁTH GÉZÁVAL

Ha csupán magából a kötetből, és más, kapcsolódó Crayon-dokumentumból indulunk ki, ezek valóban a vajdasági származást erősítik. Az *Erős fényben* anyaga, a novellák ugyan éppen nem – az általános érvényű elbeszélésekben nincs utalás a régióra –, a borító azonban már árulkodó jel. A szecessziós rajzzal illusztrált fedelet ugyanis „a legszabadkaibb festő”, Oláh Sándor (1886–1966) készítette. Oláh a Bihar megyei Magyarcsekén született, de családjával négyéves korában Szabadkára költöztek, s pár kisebb-nagyobb megszakítást leszámítva itt élte le életét. Már 1906-ban illusztrált irodalmi művet, mégpedig Csáth Géza, Havas Emil és Munk Artúr közös regényét, *A repülő Vuicsidolt*, amely folytatásokban jelent meg a *Bácskai Hírlapban* 1906. július 15. és október 21. között. És bár a regény befejezetlenül maradt – s így a kötetkiadása is elmaradt –, évtizedekkel később, 1978-ban az Életjel Könyvek

sorozatban az olvasók elé került, mégpedig a napilapban közölt rajzokat is reprodukálva. Nem sokkal a *Vucsidol* után, 1907-ben a *Bácsmegyei Napló* Oláh Kosztolányi Dezsőről készült illusztrációját közölte.⁴ És Crayon könyvével egy időben (1913 elején) jelent meg Fülöp Ilona (1891–1954), „az első szabadkai újságíró” *Kacag a sátán* című novelláskötete, ugyancsak Oláh Sándor szecessziós borítórajzával, szintén Szabadkán. Mivel pedig a Tevan kiadónál Oláh kizárólag ezzel a munkával szerepelt, nyilvánvalóan a szerző „vitte” magával.

Két dedikált példány ismeretes a kötetből. És bár létező alkotói gyakorlat, hogy egy álnéven vagy név nélkül publikált kötet szerzőség-kérdését maga a szerző oldja fel, például éppen a könyvbe írt dedikációban, ez itt sajnos elmarad: az író a szerzői néven írta alá mindkét ajánlást. Mégis érdemes számba venni őket, mert az egyik így is nagyon beleillik az eddig kialakult képbe. Egyiküket az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (jelzete: 828.297), és a címlapján ez áll: „Az én aranyos, kis Lacikám- / nak [?] szíves megemlékezésül: / Crayon”. Ebből, lévén még az olvasat is bizonytalan, nem lehet kiindulni. A másik ajánlás viszont, bár rövidebb és szűkszavúbb, mégis több információt hordoz. Egy szegedi könyv- és kéziratgyűjtő őrzi azt a példányt, amelybe a szerző ezt írta bele: „Csáth Géának – / Crayon”.

A kötet (jelenlegi tulajdonosa elmondása alapján) Reuter Camillo hagyatékából került hozzá. Reuter Camillo (1874–1954) orvos és egyetemi tanár az 1910-es évek elején egy ideig Csáth munkatársa volt a Moravcsik-klinikán. Jó kapcsolatban álltak, sőt azt is tudni lehet, hogy könyvkölcsönadási gyakorlat is kialakult köztük. Ahogy Csáth írta öccsének 1912. március 11. előtt: „Jelenleg Casanovát olvasom, kimondhatlan lelki gyönyörrel. Kölcsön kaptam, de hamarosan magam is megveszem, és elküldöm neked”; majd 11-én: „Casanovát, mihelyst lehet, küldöm. Még nem tudtam megszerezni, s a kölcsönpéldányt, mely Reuteré, nem küldhetem el.”⁵ Azaz Csáth kapott kölcsön Reutertől – nyilván ez fordítva is igaz volt. Így került a Crayon által Csáthnak dedikált novelláskötet Reuterhez, amely aztán – valószínűleg Csáth munkahelyváltozása és költözése miatt – végül nála is maradt.

A Crayon–Csáth Géza-kapcsolat volt azonban ennél „bőbeszédűbb” is: Csáth Géza levelezésében fennmaradt két levél az írótól, melyeket úgyszintén szerzői (ál)néven írt alá.⁶ Az első, 1914 májusára datált, valójában azonban 1913 őszén írt levél már egy válasz a „Doktor Úr” levelére, de előzményét nem ismerjük. Ebben a levélben Crayon leginkább fizikai és lelki állapotáról, hallucinációiról ír. Például: „1. A lefekvéstől azért borzadok – azt hiszem, de biztosan nem tudom –, mert sötét van. Borzadok a sötétségtől. Amint sötétben vagyok, hallucinálok. Azonkívül talán azt is tudom öntudatlanul – mert nem gondolok rá –, hogy rossz éjszakám lesz. Félek az álmaimtól, a nehézség érzetétől (nem tudom, jó kifejezés-e ez?). / 2. Hogy reggelre megőrülök, azt hiszem, azért gondolom, hogy nem bírom ki az éjszaka gyötrelmeit. Lehetetlennek tartom sokszor, hogy már egy óráig is bírom tovább. Rettenetes érzés,

amikor hideg árnyak suhannak el az arcom fölött, és érzem a hideg széllebbenést. / 3. Azért képzelem, hogy mire eljön a reggel, hogy megkezdhessem az én öntudatos, rendes életemet, az éjszakákon át folytatott örökös küzdelem megőrjíti. Tudom, hogy nem igaz, amit látok, átélek. Mégis elfáraszt, borzalommal és félelemmel tölt el. / 4. A hallucinációkat nem tudom most pontosan leírni. Mert eddig nem akartam rájuk gondolni nappal. Egyre-másra visszaemlékszem. Körülöttem tenger minde-
nütt. Víz. Sötétzöld, borzalmas. Az ágyam is ezen a vízen. Tompa, mély csönd. Sokáig tart. / Egy leányka jelenik meg. Színes a ruhája. De nem élő. Csak árnyalak. Idegen tájak, idegen világok. Ezekről nem félek. [...] 5. Mitől félek? Névtelen és határozatlan a félelmem. Erre nem tudok magamnak sem feleletet adni. Alapjában véve bátor, sőt vakmerő vagyok. Félelemérzetem öntudatlan kényszerérzet.”

Megemlít még egy a közelében lévő Zoltánt (s mivel csak keresztnévén említi, Csáthnak is ismernie kell), majd a tünetek és érzések leírása után témát vált, és aktuális ügyeiről számol be: „Jelenleg dolgozom a kötetemen. Nagy kedvvel és kitartással. Vasárnap – úgy akarom, tehát úgy lesz – küldöm Tevannak nyomda alá. Bízom benne, hogy jó lesz a könyvem. Amit az utolsó napokban dolgoztam, sokat lendít a könyvön. Csak úgy buzog benne az erő.” Valamint „Kanizsait megsirattam. Régen megjósoltam a sorsát, mikor még a [Bácsmegyei] Naplónál dolgozott.” (Ez utóbbi megjegyzés Csuka/Kanizsai Ferenc [1879–1914] íróra vonatkozik, aki ekkor került elmeegógyintézetbe.)

A levél közeli ismeretségre utal, benne Crayon nem csak az orvost keresi meg, hanem a jó ismerőst is, aki kapcsolatban áll a Crayonhoz közeli „Zoltánnal”, és ismeri Crayon irodalmi ambícióit, sőt az irodalmi terveit is: az *Erős fényben* 1912 karácsonyára jelent meg, így ez a bő fél évvel később íródott levél nyilvánvalóan már egy újabb Tevan-kötetre utal.

A második (ugyancsak keltezetlen, 1914 nyarának elejére datált) levelet Crayon Palicsról írta Csáthnak, amely újra válasz a palicsi fürdőorvosi állása után időközben Szabadkára költözött író (szintén nem ismert) levelére. Ez meglehetősen bensőséges hangon kezdődik, és bizalmas dolgokat árul el, nemcsak írójáról: „Ott kezdem, ahogy megkaptam Doktor Úr második levelét. Kevés olyan rettenetes napom volt, mint az a vasárnap. Olyan nyugtalan, ideges, türelmetlen voltam, hogy sehol sem találtam a helyemet. Nem tudtam itt maradni, bementem Szabadkára. Nem tudtam okát adni rémes hangulatomnak, de mikor Zoltán átadta Doktor Úr levelét, egyszerre megváltozott a hangulatom. Maga jó hozzám, ezt köszönöm is. / A levelet fölbontva kaptam. Ez nálunk bevezetett szokás bizalmi alapon. Az első érzésem tehát természetesen ijedtség volt. Később öröm. / Hogy mitől félek, azt nem írom meg. Majd őszkor elmondom szóval, és akkor majd jobban, biztosabban tudom, ha segít hozzá. Tudom, hogy levelem nem juthat avatatlan kezekbe, mégis irtózom egyes dolgok leírásától. Annál is inkább, mert Doktor Úr levele, ha nem

kerül férjem kezébe, az csak véletlen, tehát nem is válaszolhatna rá kimerítően. (Természetesen neki nem szabad tudni, hogy ezt megírtam.)” Ezután leír néhány éjszakát, amikor a lányával álmodott, megpróbálja ezek magyarázatát adni, majd ismét éjszakáiról mesél.

A levél végét, ahol Crayon ismét napi – és közösségi – dolgairól számol be, célzerű hosszabban idézni: „Látja, Doktor Úr, így élek én. Érthetetlen és megmagyarázhatatlan az egész életem. Hihetetlen energiával rendelkezem. A rohamokat olyan gyönyörűen legyőzöm, követvén azt a mondást: nem akarom, tehát nem leszek rosszul. Tegnap este már minden jel arra mutatott, hogy rosszul leszek, és legyőztem. A kisagyam fájni kezdett, aztán tengeribetegségre éreztem hajlandóságot, úgy volt, mintha a föld menne, nem én. Halálsápadt lettem, és kiütött rajtam a verejték. Erre egyszerűen leültem, megittam egy pohár vörösbort, és enni kezdtem, mintha semmi bajom nem volna. Odajött Lányi Ernő, és úgy diskuráltam, vígan, hogy észre sem vette a rajtam végbement dolgokat. Ugye megdicsér ezért? / Lányival jóban vagyok. Olyan meleg szeretettel beszél Magáról. [...] Palicson az élet rettenetesen unalmas. Folyton esik az eső. És nincs semmi, semmi! Soha nem múlik el itt a nyár. Ha jó idő volna, minden másképpen volna! Fürdeni még mindig nem lehet. [...] Mostanában írok egy keveset. Holnap festeni fogok, ha lesz idő. Oláh Sándor egy szép képet festett rólam. Az egész arc mélysötét tónusban van, egy oldalt, kis helyen erősen megvilágítva. A szem messzenéző. Érdekes kép! Különben most nagyon sok szép képünk van, már katalógust kell készítenünk. Mennyit írtam már, és úgy érzem, hogy csak most kezdtem.”

Mit lehet tehát eddig tudni Crayonról? Összegezve az információkat, lecsupaszítva ennyit: a rejtőzködő írónak 1912-ben megjelent egy könyve a Tevannál, de már készül a második. Szokott festeni is. Palicson unatkozik. Nő. Van egy Zoltán nevű férje és egy Rexi nevű lánya, erősen benne van szabadkai irodalmi és művészi életben. Ismeri Csáth Gézát, Kanizsai Ferencet, Lányi Ernőt, Oláh Sándort, aki portrét festett róla, és bizonyára másokat is. Emellett viszont betegeskedik, hallucinációi és éjszakáinként rémálmai vannak.

A CRAYON ÁLNÉV MEGFEJTÉSE

Szerzői nevet vagy álnévet választani tudatos döntés. A kapott születési névnel jobban tükrözi a vállalt személyiséget, az empirikus személyt elrejtji, a szerzői ént viszont alakká formálja.

A *crayon* francia szó, rajzolásra használt fekete vagy színes krétát jelent (mára márkanév is lett belőle). De jelenthet skiccet, vázlatot, stílust, leírást, képmást. Az alkotómunkával kapcsolatos jelentésrétegei miatt többen használták írói álnévként; közülük a legismertebb vélhetően Washington Irving (1783–1859) amerikai író,

az amerikai irodalmi hagyomány egyik első alakja, akinek legismertebb, illetve máig legnagyobb hatású könyve (*The Sketch Book*, magyarul: *Vázlatkönyv*, 1819) a Geoffrey Crayon álnév alatt jelent meg; ebben olvasható a *Rip Van Winkle* és *Az Álmosvölgy legendája* című novellák, melyek világhírűvé tették őt. A magyar irodalomban 1910-ben feltűnt Kárpáti Aurél *Kritika* című, rövid életű lapjában; 1911 és 1913 között az *Abaúj-Kassai Közlönyben* jelent meg pár vers és tárca ezen a néven, a húszas évek végén a *Pesti Napló* hasábjain – valamint az *Erős fényben* szerzőjeként. A novelláskötet Crayonja bizonyosan más személy, mint a többi, s esetében a névválasztást magyarázhatja az empirikus én másik művészi tevékenysége, a festészet is.

Nem a kötet tartalma miatt használt írójá álnévet. (Az irodalomban számos példa van erre is.) A tíz elbeszélésben közös, hogy mind „női” téma: szinte mindegyik egyféle bosszúállás a csapodár férfin, különböző korú és rendű lányok és nők történetei, monológjai, amelyekben a férfiak mindig csak a nők viszonylatában jelennek meg, női helyzetképek, női életutak, nők. Nincs megnevezve, hol és mikor játszódnak a történetek, csak annyi tudható: valahol vidéken és a 19–20. század fordulóján, vagy a századelőn. Magukból a novellákból még az sem derül ki, hogy valójában férfi vagy nő írta őket – csak erősen sejthető, hogy utóbbi. A Csáthnak írott levelekből azonban tudható, hogy valóban női írók takar az álnév, aki történetesen vajdasági. „A kisvárosi közegek írónői férfi írók társadalmában, de a vidékünkre is beszívargó feminizmus eszméi mentén alakítják életüket, érnek alkotóvá, publicistává és szépíróvá. A korszakban elérhető női életpályák, boldogulási lehetőségek szövegeik nőalakjai révén is feltáruulnak”⁷ – írták három korabeli pályatársáról, s mindez Crayonra is igaz.

A kötet recepciója – kevés kivétellel – jelentős részben éppen a történetek női látószögét, s így közvetve a szerző (vélt) nemét tematizálja. Kivétel ezek alól az időben legelső ismertetés, amely a *Bácskai Hírlapban* jelent meg. A szabadkai napilap kritikusa nyilvánvalóan ismerte Crayont, és tudta, kit takar a név, ezért ezzel a „részletkérdéssel” nem is foglalkozott. Cikkéből viszont kiderül, hogy valóban nyomon követte a szerző (addigi rövid) pályáját, valóban tudta, kit takar az álnév: az *Erős fényben* „szerzője jóformán ismeretlen még, mindössze néhány novellája jelent meg eddig a lapokban. Ez a néhány írás azonban figyelmet követelt a maga számára. / Crayon szabadkai író. Indokolt és érthető az a kíváncsiság, amely könyve olvasását megelőzi. Itt, a periferián, csak most kezdenek könyveket olvasni, esemény tehát egy könyv megjelenése.”⁸ A *Délmagyarország* kritikusa – alighanem Juhász Gyula – talán olvasta a *Bácskai Hírlap* cikkét, s onnan tudta, hogy a bírált mű „ismeretlen szerzője Szabadkán él”, akinek könyve „a szerelemről szól, fájó és boldog szerelmekről, innen a cím: *Erős fényben*. A szerző álnévet választ: Crayon. Nem ismerjük a nevét és mint ismeretlent olvastuk, s az első impressziónk, hogy e szerelmeket, a női szíveket imigyen csak asszony láthatta meg, csak az hatolhat így

e misztériumokba. Valami ismeretlen asszony, aki úgy adja most e könyvet, ahogy a nő őszintén adhat valamit: *vallomásképen*. [...] Csöndes tragédia, igen, egy kis *erős fényben*, ahogy Crayon írja.”⁹ Ezen a vonalon halad tovább a fővárosi napilap, a *Magyarország* ismertetése is: „Tíz elbeszélését foglalta kötetbe Crayon (mely álnév alatt asszonyíróként sejtünk), mindegyük elbeszélésében *erős fényvel* világítva meg nagyon szomorú asszonyi szerelmeket. Aki ezeket a hatásos, szinte drámai erejű történeteket kigondolta, ismeri az asszonyi lélek minden szálát.”¹⁰ A Szatmáron kiadott *Szamos* recenziése viszont tovább lép, és sztereotip gondolatmenete végén arra jut, hogy a könyv olyan minőségű, mintha férfi írta volna: „Egy asszonyi lélek feltűnést keltő munkája jelent meg pár héttel ezelőtt a könyvpiacra. [...] Aki nem ösmeri az íróját, aki nem tudja, hogy ebben a könyvben egy asszony, aki nem akarja piacra vinni a nevét, fűzte össze gondolatait, az azt hiszi, hogy a szerző egy kiforrott író, aki biztos léptekkel halad előre a siker útja felé.”¹¹ Mert a „kiforrott író” itt bizony férfi szerzőt jelent.

Az *Erős fényben* szép kivitelezését több kritikus is kiemelte, sőt a *Bácskai Hírlap* recenziése szerint az a tény, hogy „a könyv a híres Tevan cég kiadásában jelent meg, növeli az érdeklődést s a könyv értéke olvasatlanul is szökken előttünk”.¹² A *Délmagyarország* cikke pedig a „rendkívül ízléses kiadású” könyv kiadójáról hosszan szól: miképp Crayon, „a könyv kiadója is vidéki: a csabai Tevan Adolf. Ezt a nevet föl kell jegyezni, ez nagy dolgokra hivatott, ez a kiadó a legmerészebb talán egész Magyarországon. Egymásután adja ki szegény, neves és névtelen írók műveit és mind csudálatosan szép, olyan, amilyet budapesti kiadók se igen produkálnak. Például Kosztolányi Dezső *Mágia* című, most megjelent könyve szintén Tevan nyomdájából került ki és ez a legszebb, amit mostanában kibocsátottak. Crayon *Erős fényben* című műve is ilyen ízléses és kedves könyv (a fiatal és talentumos szabadkai festő: Oláh Sándor rajzolta a címlapot), és igazán örülünk, amikor egy vidéki és magyar könyvkiadó olyan munkát produkál, ami nemcsak a fővárosi, de a külföldi legművészibb kiadások közt is versenyképes.”¹³ Kérdés persze, hogy egy ismeretlen, nem publikáló, földrajzilag is távol lévő, első kötetes szerző miképpen került a Tevan vállalatához. Természetesen a kapcsolatai révén.

Rozsnyay Kálmán (1871–1948) 1910-ben költözött a Békés megyei Szeghalomra: az év májusában vette feleségül a szeghalmi óvónőt, Dapsy Gizellát (1883–1940), aki Nil néven verses- és novellásköteteket írt. Nilnek korábban is jelentek meg már könyvei a Tevannál (*A szívem*, 1909; *El nem küldött levelek*, 1910; valamint a már Rozsnyayhoz kötődő *Az uram könyve*, 1910). A kiadó első nagy sikerei (pénzügyileg is) a Rozsnyay fordította Wilde-darab, a *Vera* (1911) és az általa írt *Jegyzetek Oscar Wilde-ról* (1911) volt. A békéscsabai kiadó azonban jóval többet nyert Rozsnyayval, mint egy-két jól fogyó könyvet. Ahogy Tevan Andor írta visszaemlékezésében: „Vele [ti. Rozsnyayval] való megismerkedésem a nyomda művészi irányvonalának

kifejlődésében – most 40 év távlatából megállapítva – döntő jelentőségű lett. Ő volt az, akitől az itthoni környezetben a legelső impulzust nyertem és akinek széles körű ismeretsége révén írók és művészek társaságába kerültem.”¹⁴ A kiadóvállalat ezután indul meg igazán: a szerzői közé hamarosan csatlakozik Kosztolányi (*Mágia*, 1912), majd beindul a Tevan könyvtár (Adyval, Krúdyval, Karinthyval stb.); 1912–13-ra már jó nevű „vidéki” kiadónak számít, gyakran a gyomai Knerrel emlegetik együtt. Csáthnak is itt jelent meg a *Muzsikások* (1913) című kötete, melyről utóbb kiderül, ez volt az író utolsó, életében megjelent könyve.

Rozsnyay ekkor pár hónapig, 1913. március 23. (12. sz.) és július 6. (27. sz.) között szerkesztője volt a *Szeghalom-vidéki Hírlap*nak. „Nil, Sydney C. stb. e járás területén s országos nevű íróink biztosítják majd a lap tartalmi értékét” – írták a nyitó szám szerkesztői beköszöntőjében,¹⁵ és valóban, a városi fórumból ekkor elsőrangú irodalmi anyagot közlő lap lett. (Sydney C., azaz Sydney Carton Rozsnyay köztudott álneve volt.) Talán ez az irodalmiaskodás okozta a kísérlet rövid életét: tizenöt szám után szerkesztőségváltás volt, és a lap visszavedlett helyi érdekű közlönnyé.)

A lap június 1-jén megjelent számának irodalmi anyagát Nil *Két csodaszem* című verse és Crayon *Morális följegyzések az élet komédiájából* című novellája adja, a lap tárcarovatában (1–2.). A próza nem új, utánpótlás, korábban az *Erős fényben* 67–70. oldalán jelent meg. A hozzá kapcsolódó „Szerkesztői üzenet” azonban a Crayon álnév feloldását tartalmazza: „Tudni vágyóknak. »Crayon« álnéven egy előkelő szabadkai úriasszony ír, dr. Temunarich Zoltánné. A karácsonyi könyvpiacon könyve: *Erős fényben* jelentős feltűnést keltett s a napisajtó meleghangú kritikájával találkozott. Ez a könyve pedig megyénkbeli nyomdatermék; Teván [sic!] Adolf csabai könyvkiadót dicséri ízléses, elegáns kiállításával.”¹⁶

Természetesen nem valószínű, hogy bárki is kérdezősködött vagy „tudni vágyta”, kit takar az álnév. Rozsnyay egész egyszerűen bennfenteskedik, visszaél tudásával. Korabeli gyakorlat volt, hogy a szerkesztőségek időnként feloldották az álneveket, de ilyenkor mindig a szerző beleegyezésével, jóváhagyásával tették. Rozsnyay eljárása morálisan mindenképpen megkérdőjelezhető, hiszen az álnéven való publikálás éppen a rejtőzködést szolgálja, és Crayon maga nem akarta felfedni valódi nevét. Mint ahogy korábban sem, később sem tette.

A névfeloldás azonban megtörtént. Az eldugott kis vidéki hetilapban nem olvasták sokan, nem lett belőle szenzáció. Talán maga Crayon meg sem tudta. Viszont Rozsnyay indiszkrécioja irodalomtörténetileg mégis hasznos, mert e közlés nélkül ma aligha tudnánk azonosítani az álnév tulajdonosát. A baj csak az, hogy Temunarich Zoltánné nevű személy nem létezett sem Szabadkán, sem másutt. Létezett azonban éppen ekkoriban egy Temunovich Zoltánné, aki történetesen Szabadkán élt és „író” volt, a férje pedig ügyvéd doktor. A pár soros szerkesztői üzenet szinte hemzseg a nyomdahibáktól (ami egyébként is jellemző volt a lapra):

nemcsak a Temunovich névben vétettek a/o és r/v cserét (ezek nyilván Rozsnyay kéziratában könnyen összekeverhetők voltak), de rosszul szedték Tevan Adolf nevét is. Az indiszkrécio azonban még így is működött.

A későbbi Temunovich Zoltánné, aki idővel Crayonná lett, Szuknovich Magdolna Róza (1882?–1960) néven született. Fiatal éveiről alig van adatunk; születési évét is egy későbbi sajtótudósításból sikerült kikövetkeztetni. Vallásos nevelést kapott, a szabadkai Miasszonyunkról nevezett iskolánénak zárdai leánynevelő-intézetében nevelkedett. Művészi hajlama korán megmutatkozott, bár egyelőre inkább a színjátszásban jeleskedett: 1896 januárjában iskolájában az 1895. évtől búcsúzásul és az újévi üdvözlésül rendezett műsorában a *Méltó ajándék* című allegorikus színdarabban a Bánat nevű szereplőt alakította,¹⁷ február 24-án a „Ngos és főt. Prépost úr névünnepe előestéjén” tartott fényes ünnepségen lépett föl a *Szuéma, az afrikai kis néger leány* című ötfelvonásos dráma Zóra (Szuémi játszótársa) szerepében,¹⁸ május 17-én pedig a millenniumi ünnepségen szavalt.¹⁹ A színpadi játékra, a szereplésre hajló affinitása később sem veszett el: bő egy évtizeddel később, s immár férjezett asszonyként újra „színpadra” lépett. 1907. október 12-én a hódmezővásárhelyi katolikus nőegylet által szervezett tánccal egybekötött jótékony célú hangversenyén szerepelt, egy páros jelenetben: „*Mézesetek után*. Vigjáték egy felvonásban. Játsszók dr. Temunovich Zoltánné Szabadkáról és Draskovics Ernő”,²⁰ és egy másik cikkből azt is tudjuk, hogy „zajos hatással” adták elő a jelenetet, „mely az anyóst szapulta”.²¹ (A darabot Gyalui Farkas írta, 1894-től kezdve számos helyen előadták.)

A *Szeghalom-vidéki Hírlap*ban említett polgári neve tehát helyesen: dr. Temunovich Zoltánné. Esküvőjük 1904. november 6-án volt Szabadkán,²² lányuk 1905. december 25-én született. Nemsokkal ezután a későbbi Crayon a szépségiparban akart beindítani egy terméket. A hivatalos közlemény szerint „Dr. Temunovich Zoltánné Szuknovich Magdolna cég Szabadkán, belajstromoztatta a szegedi keresk[edelmi]. és iparkamaránál 1907. év december hó 18-án de. 11 órakor szabadkai arckrém laboratóriuma részére, mégpedig arckrémre, az itt 248. sz. alatt ábrázolt védjegyét”,²³ de hogy az üzlet beindult-e, arról nincs információ. Mindenesetre élhette volna az eltartott nők sztereotip életét is: férje ügyvéd volt, biztos keresettel.

Férje, Temunovich Zoltán (1878–1926) 1878. március 22-én született Zomborban, teljes neve: Temunovich Zoltán József Ferenc volt. Édesapja Temunovich Tamás zombori főelemi tanító, édesanyja a mokrini Dörner Regina Karolina. (Zoltánék lánya, Regina róla kapta a keresztnévét.)

A férfi a középiskola első hat évét a zombori Állami Főgimnáziumban, a hetediket a szabadkai Főgimnáziumban, a nyolcadikat ismét Zomborban végezte, itt is érettségizett 1897-ben. Első tanévétől (1888/89) kezdve mint „szegénysorsú, szorgalmas” gyermek segílyt kapott,²⁴ később jelentősebb ösztöndíjakat, támogatásokat. Végig kitűnő tanuló, ötödik osztálytól tagja az önképzőkörnek, 1893. március 15-én

Arany János *Rendületlenül* című költeményét szavalta az ünnepségen.²⁵ (Szabadkai tanulóéve alatt az ottani önképzőkörnek volt tagja.) Kiváló atléta volt, ugyanez év júniusában megnyerte a 200 méteres gyorsfutást és a „magyar birkózás” számot.²⁶ Pár évvel később szervezetten is tenni akart az atlétikáért: ő lett Bácska Szabadkai Athletikai Club jegyzője,²⁷ fizikai erőnlétének pedig majd a világháborúban veszi „hasznát”. De addig figyelme fokozatosan fordul egy szellemi sport, a sakk felé. Már 1896-ban munkatársa a nagybecskereki *Caissa* című sakk-szaklapnak,²⁸ sakkteladványokat fejt meg, és 1897-től sorra nyeri a szabadkai, szegedi, budapesti stb. sakkversenyeket, diadalmainról nemcsak a helyi, de az országos sajtó is rendre beszámolt.

Az érettségi után, 1897-ben a budapesti egyetem jogi karán tanul. Az egyetem elvégzése után Szabadkán lesz ügyvéd, működése jól nyomon követhető a helyi sajtóban. Szabadkán Csáth édesapja, dr. Brenner József volt a főügyész és az ügyvédi kamara elnökhelyettese, munkatársak voltak, jól ismerték egymást. Temunovichnak voltak „irodalmi” ügyei is, mint pl. Fenyves Ferencnek, a *Bács megyei Napló* szerkesztőjének védelme egy 1913-as sajtóperben,²⁹ és érintőlegesen ide sorolható az az eset is, amikor – ugyancsak 1913-ban – egy szabadkai párbajban volt a költő Gyóni Gézával az egyik fél segédje.³⁰ Ügyvédi és sakkbajnoki tevékenysége miatt közismert jelenség volt a városban. Csáth egyik gimnáziumi osztálytársa, a később szintén íróvá lett Sztrókey Kálmán írta le egy visszaemlékezésében: „Volt idő, mikor ilyenkor én beosontam a Nemzeti kávéház udvari sarokszobájába, hol a kitűnő sakkmester, Temunovich Zoltán trónolt, s ahonnan édesapám egyszer szégyenszemre nádpálcával kergetett haza. Nem a sakk miatt, hanem a kávéházért.”³¹

De ennél közvetlenebbül is kapcsolódott az irodalomhoz. Elsőéves joghallgató korában jelent meg a jelenleg ismert első verse a *Bácskai Hírlapban*.³² A *Magam vagyok...* című költeményt édesanyja elvesztése váltotta ki:

*Magam vagyok, magam e nagy világon,
Meghalt az egyetlen, ki szeretett,
Anyám szívében élt csak én irántam
A tiszta és valódi szeretet.*

*A véghetetlen fájdalom lesújtott,
A könny vigaszt már nem nyújt énnekem,
Te tudod azt, miért ragadtad őt el,
Te benned bízom már csak – Istenem !*

Másfél évvel később, 1899. július 31-én a szabadkai egyetemi ifúság által rendezett Petőfi-ünnepség programjának 9. pontjaként ő szavalta az *Egy gondolat bánt engemet* című verset; erről Csáth (akkor még Brenner József) naplójában azt írta,

hogy szerinte a vers „nem neki való”, mert Temunovichnak „nincs hozzá hangja”.³³ Hogy itt igaza volt-e vagy sem, ma már persze eldönthetetlen (és nem is lényeges annyira), azt viszont e bejegyzés tényszerűen tanúsítja, hogy a későbbi Csáth ekkor már bizonyosan ismerte a későbbi Crayon majdani férjét, a levelekben emlegetett „Zoltánt”.

Temunovich irodalmi pályáján 1904 volt a fordulópont. Jelent meg ekkor fordítása,³⁴ és újból közölt eredeti verseket. Ez önmagában persze nem lett volna probléma, csak hogy időközben „felnőtt” mellette az új szabadkai irodalmi generáció, élén a meglehetősen öntudatos Kosztolányival, aki rögtön el is kezdett gúnyolódni Temunovich versein; 1904. szeptember 16-án így írt róluk unokatestvérének: „Jelenleg azonban nagy szellemi élvezetben volt részem, amennyiben teljesen megértettem az újraolvasott Peer Gyntet. Ilyenformák kissé vigasztalnak, s ha nem is nagyon, mindenesetre annyira, mint Temunovich Zoltán versei [...], melyek annyira intemek, hogy kis hája, hogy így nem szólanak:

»Közösüljünk, közösüljünk
Nemileg.«

Szabadka tehát még mindig a régi, kár is volna, ha megváltoznék.”³⁵

Kosztolányi a *Bácskai Hírlap* 1904. szeptember 11-i számában olvasta Temunovich versét, melyet egy héttel később, a szeptember 18-i számban még kettő követett, azzal a megjegyzéssel, hogy azok „szemelvények dr. Temunovich Zoltán legközelebb megjelenő verskötetéből”. Ez a kötet végül nem jelent meg, és a jelek szerint Temunovich fölhagyott az irodalmi tevékenységgel, legalábbis több ilyen jellegű publikációja nem ismert.

Később Csáth azzal jelentkezett 1913. február 27-én írt levelében a Tevan Kiadónál, hogy annak „kiváló ízléssel nyomtatott könyvei” felkeltették az érdeklődését, és szívesen küldene kéziratot nekik.³⁶ Itt talán Somlyó Zoltán 1912 nyarán megjelent *Északra indulok* kötetére is utal (Somlyó nem sokkal korábban még „szabadkai” újságíró volt, éppen a *Bácskai Hírlap*nál), de még valószínűbb, hogy Kosztolányi *Mágia* és Crayon *Erős fényben* című munkáira gondol, amiket bizonyosan megkapott és ismert. (A *Mágia* és az *Erős fényben* egyszerre jelent meg a csabai kiadónál, ezért is említette őket egy cikkben Juhász Gyula.) Csáth levele célt talált, a *Muzsikások* a Tevan-könyvtár 33. számú köteteként látott napvilágot pár hónappal később.

Aztán, amikor Csáth 1914. december 31-én mérleget vont az eltelt évről, az „anyagi eredmények” között „j” pont alatt szerepel a Temunovichtól kapott 120 korona (a neve mellett csak annyi szerepel: „fizet”); és ez bármit jelenthet, akár még orvosi kezelést is).³⁷

És persze Kosztolányi korai vetélkedő ellenszenve is átalakult idővel. 1918 június elején Csáth arról írt neki, hogy „nagy örömmel” hallották Temunovichtól, hogy Hatvany Lajos házat vett Kosztolányinak, amelyet az majd lassanként fizet ki a mecénásnak³⁸ – azaz Kosztolányi beavatta Temunovichot házvásárlásainak részleteibe, ennyire bizalmas volt már köztük a viszony.

Temunovichnak 1913 júniusában már bizonyosan volt pesti lakása, címe: VIII. kerület, Kállay Albert utca 18.. Sok időt töltött a fővárosban – ami egyben azt is jelenti, hogy sokat volt távol a családjától. A ritka alkalmak egyike, amikor házaspárként dokumentálódott életük, éppen Oláh Sándor festőművészhez kapcsolódik. 1914 márciusában a Pest szálló nagytermében rendezett képkiallításán több képet vettek Oláh Sándortól: a férj csendéletet és tájképet, a feleség pedig tájképet és üvegeket.³⁹ Mindketten kultúrákedvelő emberek voltak, azonos körökben mozogtak, házasságuk mégis megromlott. Ennek oka talán éppen a szabados életet élő lányuk volt, és az, hogy Crayon mindig az ő pártját fogta. (Mint ahogy később is elválaszt-hatatlan kapcsolat volt köztük.)

Temunovich 42 hónapot szolgált a háborúban, utána pedig aktív politizálásba kezdett. 1918. november 15-én mint delegált tag utazott a fővárosba az alkotmányozó nemzetgyűlésre,⁴⁰ 18-án pedig a Függetlenségi Párt színeiben lett a Nemzeti Tanács tagja.⁴¹ Pár nappal később újra Szabadkán volt, ahol fogadta a boszniai tartományfőnökség kormányzótanácsosát (akivel másnap együtt utazott ismét Budapestre)⁴² – és így tovább. 1920-ban politikai okból büntetőeljárás is indult ellene, mert 1918 decembere és 1919 júliusa között a Délvidéki Direktórium tagja és a szabadkai magyar nemzeti tanács elnöke volt.⁴³

Szuknovich Magdolnától még 1918-ben elvált, s ekkor a házassági bontóper irataiban már külön laccímen szerepeltek: a férj ekkor a Kecskemét (!) Szent Miklós u. 1., a feleség pedig a Budapest VIII. kerület, Kállay Albert u. 18. címre volt bejelentve. A felperes Temunovich Zoltán volt,⁴⁴ aki még ugyanabban az évben újra megnősült: második feleségét Hassenberger Erikának hívták. Két fiuk született, Zoltán és Levente.

1920-ban már bizonyosan fővárosi ügyvéd (irodájának címe: VIII. kerület, Sándor főherceg tér 4.), 1925 elejétől viszont jobb helyre költözött, s irodáját az V. kerület, Akadémia utca 13. szám alá helyezte át. 1926. február 23-án halt meg. Másnap az egész életutat átfogó nekrológok jelentek meg róla. A *Budapesti Hírlap* cikke: „Vámosi Temunovich Zoltán dr. ügyvéd, Bácsbodrog megye volt tisztii főügyésze hosszabb szenvedés után 47 éves korában az éjjel elhunyt. A boldogult végigküzdötte a háborút a balkáni fronton, többször megsebesült és hat kitüntetést nyert, köztük a Vaskorona-rendet. A szerb megszálláskor vagyona elvesztésével Szabadkáról Budapestre menekült és mint kiváló jogász, rövidesen elismert tagja lett a fővárosi ügyvédi karnak, ügyésze volt a Délvidéki Otthonnak, igazgatósági tagja az

Alföldi Közművelődési Egyesületnek, alelnöke a Magyar Sakkszövetségnek. Minden hazafias és nemzeti közcélra kiváló módon áldozott. A daliás külsejű, óriás munkaerejű, 47 éves ügyvédet, aki már 17 éves korában elnyerte a sakkmeisteri oklevelet, a harctéren szerzett szív baja vitte sírba.”⁴⁵ Egy másik azt is hozzáteszi, hogy „egyik leglelkesebb tagja [volt] a Honvédelmi Pártnak, amelynek programjával az utolsó választáskor a tompai kerületben képviselőjelöltnek föllépett”.⁴⁶ Elsősülött gyermekéről, lányáról nincs említés, ekkorra már minden kapcsolat megszakadt köztük. Özvegye nem sokkal később trafikot nyitott.

CRAYON ÉLETE AZ ÍRÓI KARRIER UTÁN

Crayon írói karrierje első kötetének megjelenésével gyakorlatilag véget ért. Bizonyosan nem így tervezte, hiszen folytatta az írást. Sőt az *Erős fényben* megjelenése után kevesebb mint egy évvel hírül adták, hogy érkezik a második kötete. A cikk – amelynek elsődleges információi szintén csak a szerzötől származhatnak – első részében valóban hírértékű információt közölt: „Karácsony táján új novelláskötet fog a magyar könyvpiacon megjelenni. Szerzője Crayon, aki ezúttal második kötetével lép majd a nyilvánosság elé. Még egy éve sincs, hogy az első novellás könyve megjelent s azt a fővárosi és vidéki sajtó nagy elismeréssel méltatta, úgyhogy teljesen jogosult az az érdeklődés, mely az új kötet megjelenését kétségtelenül megelőzni fogja.” Ezt követően azonban a cikkíró Crayon alkotói profilját rajzolja meg, s benne a keveset szóló, rejtőzködő, az irodalmi életben részt nem vevő szerzöt dicséri: „Crayon azok közé az írók közé tartozik, akik csöndben, minden vásári zaj nélkül dolgoznak s akik csak akkor szólalnak meg, ha valami mondani valójuk van. Nem gyártja a novellákat, nem a kvantitással akar imponálni, épp ezért nem végez tucatmunkát, s az, amit produkál, minden egyes esetben megcsillogtatja egy tehetséges író jeles kvalitásait. Szépen elgondolt, artisztikus finomsággal s kitűnően karakterizált alakokkal megírt történetek az ő novellái, amelyek már az első pillanatban fölkeltik s mindvégig lekötik az ember érdeklődését. Az új kötetet a békéscsabai Tevan cég adja ki.”⁴⁷ Ez a híradás időben egybeesik a Csáthnak levélben megírt tervvel.

Azonban másképp alakult. Nemhogy ez a második kötet nem jelent meg (nem tudjuk, mi okból), de Crayon elhallgatott íróként. Ahogy az *Erős fényben* előtt sem publikált, úgy utána sem. Mindössze egyetlen írását sikerült regisztrálni: az 1916-ban a Magyarországon közölt, *Amiről a gazdag leány csak álmodik* című tárca mind stílusában, mint témájában hasonlít elődjeire.⁴⁸ És bár egy 1920-as közjegyzői iraton magát mint „írónt” nevezte meg (címe ekkor Budapest, VII. kerület, Erzsébet krt. 1. volt),⁴⁹ ezt vélhetően már csak a „kényszer” szülte: valamit oda kellett írni.

Ezután csak szórványos adatok vannak az életrajzból. Egy 1923-as cikk szerint Crayon, amikor „férjének az impérium-változás után távoznia kellett Jugoszláviából,

tizenhárom éves leányával együtt Suboticán maradt még egy darabig”, majd ezután „Szegekre költözött”, ahonnan később Budapestre települtek.⁵⁰ 1925-ben azonban innen is tovább álltak, és Párizsba mentek. Pár év múlva lánya Angliában ment férjhez egy bankigazgatóhoz, Crayon azonban Franciaországban maradt. Ekkorra azonban már, legalábbis a fennmaradt dokumentumok alapján, az írást végleg abbahagyta, ellenben másik „szenvedélyével”, a festéssel tovább és intenzívebben foglalkozott.

Két kiállításról van biztos információnk, ezekről vagy sajtótudósítás, vagy a fennmaradt kiállítási katalógus tanúskodik. Ezek közül az első Párizsban, 1936. áprilisban nyílt. A Le Niveau galériában (Montparnasse 133.) rendezett *Kortárs festészet* („Peinture contemporaine”) című csoportos kiállításon Picasso, Braque, Chirico stb. munkái mellett Crayon (ekkor már: Szuknovich) képei is helyet kaptak – „Szuknovich nagyon eredeti” („très original”), írták ekkor róla.⁵¹

1949 áprilisában Londonban nyílt kiállítása, s közvetve ennek olasz és angol szakmai feldolgozása is van. (Olaszul egy firenzei egyetemen készült doktori disszertációban említik,⁵² angolul pedig a rendező galéria történetéről írt áttekintésben.⁵³) Magyar nincs, pedig kétszeresen indokolt lenne. Ekkor ugyanis a The London Galleryben (23 Brook Street) 1949. április 5-től (csütörtöktől) április 30-ig (szombatig) hétköznaponként 10 és 18, valamint szombatonként 10 és 13 óra között három kiállítás volt párhuzamosan megtekinthető. A Bookshop Galleryben Rogi André fotóművész híres festőkről és írókról készült portréi voltak, az „A” teremben Szuknovich Magda festményei debütáltak az angol közönség előtt („First exhibition in London”), a „C” és a „D” teremben pedig Giorgio de Chirico (1888–1978) korai munkáiból nyílt tárlat („The early Chirico / an exhibition of work painted by the world famous italian / 1911–1917”).⁵⁴

Crayon/Szuknovich londoni szereplése nem a véletlen műve volt. Ezen a kiállításon ugyanis nemcsak Szuknovich volt magyar: a Rogi André művésznév Klein Rózsa (1900–1970), magyar származású francia portréfotóst és festőt takarja, aki 1925-től élt Párizsban, s 1929 és 1932 között André Kertész (1894–1985) felesége volt. Szuknovich Magdolna pedig szintén 1925-től élt – lányával – Párizsban, s nyilvánvalóan ismerték egymást a magyar közösségen, azon belül a magyar művész közösségen belül. Chirico szintén 1925-től volt (újra) párizsi lakos, a művészármas mindegyike tehát a francia fővárosból érkezett, s így szerepeltek „együtt”. De – mindezek érvényben tartása mellett – azt is mindenképpen meg kell jegyezni, hogy Crayon/Szuknovich lánya ekkor már Angliában élt, egy befolyásos bankigazgató felesége volt, és egy friss (1948) Nobel-díjas költő, T. S. Eliot (1888–1965) baráti társaságának tagja. Talán ezek a kapcsolatok is működtek a londoni kiállításnál.

Szuknovich Magdolna további életéről nincs információnk. Haláláról azonban lánya beszámolt T. S. Eliotnak. 1960. május 25-én írta neki levélben: „kimondhatatlan

szomorúságomban el kell mondanom, hogy édesanyám április 22-én meghalt Cannes-ban. Olyan sokáig volt beteg, és mindig azt hittük, hörghurutja van, aztán tüdőgyulladást kapott, végül pedig nagyon rosszul lett és kórházba kellett szállítani, ahol alaposan kivizsgálták és megállapították, hogy rákos, a tüdejében és az egyik szemében. A La Bocca kis temetőjében van eltemetve, egy kis dombon, ahonnan szeretett Provence-jára nyílik kilátás.”⁵⁵

JEGYZETEK

- 1 A *Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. 1903-1949.* Szerk.: Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1978. – Rédei Ildikó: *A Tevan Nyomda és Kiadóvállalat kiadványainak bibliográfiája.* [h. n., é. n.] Az Antikváriusképzés füzetek 2. – *Tevan Andor levelesládájából.* Sajtó alá rend.: Voit Krisztina. Gondolat, Bp., 1988.; Baróti Dezső – Szántó Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emléke.* Magyar Helikon, Bp., 1979.
- 2 *Bibliográfiai felsorolás.* 2. közlemény. Kalangya, 1934. febr. 163.
- 3 Uo., 146.
- 4 Ninkovné K. Olga Mária: *Adalékok Kosztolányi Dezső képzőművészeti kapcsolataihoz.* <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/80/kovacev.html>
- 5 Csáth Géza egybegyűjtött levelezése. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Molnár Eszter Edina és Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2022. (e-book)
- 6 Csáth Géza egybegyűjtött levelezése. – Külön köszönet Szajbély Mihálynak, amiért a két Crayon-levél fotómásolatát rendelkezésemre bocsátotta.
- 7 Ispánovics Csapó Julianna: *Feminista hátszelek: a modern nő eszménye. Gergely Boriska, Fülöp Ilona és Börcsök Erzsébet életművében, szövegeiben.* Hungarológiai Közlemények, 2022. 4. sz. 32–47.
- 8 Irinyi Jenő: *Erős fényben. Crayon novellás kötete. Tevan kiadás.* Bácskai Hírlap, 1913. jan. 5. 1–2.
- 9 [Juhász Gyula:] *Erős fényben.* Délmagyarország, 1913. jan. 24. 8.
- 10 *Erős fényben.* Magyarország, 1913. febr. 20. 13.
- 11 (b. i.): *Erős fényben.* Írta Crayon. Szamos, 1913. márc. 1. 4.
- 12 Irinyi Jenő: *Erős fényben.*
- 13 [Juhász Gyula:] *Erős fényben.*
- 14 Tevan Andor: *Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből.* Petőcz Károly kiegészítésével. Békéscsaba-Gyoma, 1989. A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetek 17. 12.
- 15 Makai Marci: *Üdvözljük elvbarátainkat s köszöntjük ellenfeleinket...!* Szeghalom-vidéki Hírlap, 1913. márc. 23. 2.
- 16 [Rozsnyay Kálmán:] *Szerkesztői üzenet.* Szeghalom-vidéki Hírlap, 1913. jún. 1. 3.
- 17 *A Miaszszonyunkról nevezett.* Szabadka és Vidéke, 1896. jan. 5. 3.
- 18 Egy jelenvolt: *Mátyás előestéjén.* Szabadka és Vidéke, 1896. márc. 1. 1–2.
- 19 *Milléniumi ünnepély az iskolánénak intézetében.* Szabadka és Vidéke, 1896. máj. 24. 2.
- 20 *A róm. kath. nőegylet hangversenye.* Hódmezővásárhely, 1907. okt. 4. 2.
- 21 Vásárhelyi Reggeli Újság, 1907. okt. 13. 2.
- 22 *Házasság.* Magyarország, 1904. nov. 4. 10.
- 23 *Központi Védjegy-Értesítő,* 1909. márc. 274.
- 24 *A zombori Állami Főgimnázium XVII. évi értesítője az 1888/9. tanévről.* Közzéteszi: Dr. Margalits Ede, igazgató. Zombor, 1899. 92.

- 25 A zombori Állami Főgymnasium XXI-ik évi értesítője az 1893-94. tanévről. Közzéteszi: Gerevics Gusztáv. Zombor, 1894. 90.
- 26 Ért 104., 105.
- 27 „Bácska Szabadkai Athletikai Club”. Bácskai Friss Újság, 1901. aug. 9.
- 28 Németh Ferenc: *A nagybecskereki sajtó története. 1849–1918.* Újvidék, 2004. Fórum. 79.
- 29 *A kártyanyereség következményei.* Délmagyarország, 1913. ápr. 8. 10.
- 30 *Igazgató és színész.* Pesti Hírlap, 1913. dec. 31. 6.
- 31 Sztrókay Kálmán: *Szabadka.* In: *A varázsló halála. In memoriam Csáth Géza.* Szerk.: Szajbély Mihály. Bp., 2004. Nap Kiadó, 30–35.
- 32 Temunovits [!] Zoltán: *Magam vagyok...* Bácskai Hírlap, 1897. dec. 25. 10.
- 33 Csáth Géza: „Méla akkord: hinak lábat mosni”. *Naplófeljegyzések 1897–1904.* Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2013. – PIM. 126.
- 34 Thomas Moore: *Emmet Róbert emlékére.* Ellenzék (Miskolc), 1904. aug. 27. 1. – Ez vélhetően utánközlés, talán a *Bácskai Hírlap* valamely korábbi, jelenleg nem fellelt számából.
- 35 *Smaragd asztal.* Csáth Géza válogatott levelezése. Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2020. 22.
- 36 *Smaragd asztal,* 276–277.
- 37 Csáth Géza: *Sötét örvénybe süllyedek. Naplófeljegyzések és visszaemlékezések. 1914–1919.* Sajtó alá rend.: Molnár Eszter Edina, Szajbély Mihály. Magvető, Bp., 2017. 62.
- 38 *Smaragd asztal,* 451.
- 39 *Képkiallítás.* Bácskai Hírlap, 1914. márc. 27. 4.
- 40 *Hatan képviselik Szabadkát a holnapi alkotmányozó gyűlésen.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 16. 3.
- 41 *Harminc új taggal bővítik ki a Nemzeti Tanácsot.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 19. 1.
- 42 *A boszniai kormányzótanácsos Szabadkán.* Bácskai Hírlap, 1918. nov. 29. 3.
- 43 HU BFL - VII.18.d - 13/2811 - 1919
- 44 HU BFL - VII.2.c - 1918 - 40255.
- 45 *Gyászrovat.* BH, 1926. febr. 24. 8.
- 46 *Halálozás.* Új Nemzedék, 1926. febr. 24. 8.
- 47 *Crayon új novellás kötete.* Délmagyarország, 1913. okt. 26. 12.
- 48 *Crayon: Amiről a gazdag leány csak álmodik.* Mo, 1916. szept. 25. 2-3.
- 49 HU BFL - VII.203 - 1920 - 0515
- 50 *Véres mozdírdra Budapest.* Borotvával elvágta nyakát és leugrott az emeletről egy filmszínész Temunovich Rexi miatt. Bácsmegyei Napló, 1923. nov. 19. 2.
- 51 M. B.: *Bateaux a la Galerie Le Niveau.* Comedia, 1936. máj. 28. 3.
- 52 Caterina Caputo: *Collezione, esporre, vendere. Strategie di mercato e divulgazione dell'arte surrealista tra il 1938 e il 1950: il caso della London Gallery.* https://www.academia.edu/42455033/C_Caputo_Londra_1949_la_mostra_The_Early_Chirico_alla_London_Gallery_Studi_Online_nn_11_12_2019_pp_82_90_ISSN_2385_0779
- 53 Jutta Vincent: *The making of modern art through commercial art galleries in 1930s London: the London Gallery (1936 to 1950).* <https://pure-oai.bham.ac.uk/ws/files/78458146/Article.pdf>
- 54 A kiállítás katalógusának fotómásolata birtokomban.
- 55 Köszönet mondok T. S. Eliot levelezése sajtó alá rendezőjének, John Haffenden professzornak és Nancy Fulford levéltárosnak, hogy a TSE Archívumból megküldték számomra T.S. Eliot levelezése publikálatlan vonatkozó darabjainak másolatát, és köszönet a Faber & Faber kiadónak a felhasználási engedélyért.